

NOWELIZACJA PRAW I OBOWIĄZKÓW DZIENNIKARZA W USTAWIE PRAWO PRASOWE W PERSPEKTYWIE KLAUZULI SUMIENIA

JACEK SOBCZAK*
MARIA GOŁDA-SOBCZAK**

DOI: 10.26399/iusnovum.v17.3.2023.24/j.sobczak/m.golda-sobczak

STRESZCZENIE

Klauzula sumienia, zwana także niekiedy prawem do sprzeciwu sumienia, zasadza się na możliwości odmowy realizacji obowiązującej normy prawnej z racji jej niezgodności ze wskazaniami sumienia osoby powołującej się na jej treść. Klauzula ta wywodzona jest zwykle, zwłaszcza w Polsce, z treści art. 53 Konstytucji RP i odnoszona początkowo do działań lekarzy. Wskazywano przy tym, że klauzula sumienia może stanowić podstawę dla odmowy przeprowadzenia zabiegu aborcji. W artykule, wskazując na tekst art. 10 ust. 2 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej i akcentując różnice w brzmieniu tego przepisu w różnych wersjach językowych, wskazano, że takie pojmowanie klauzuli sumienia jest zbyt wąskie i ubogie. Zwrócono uwagę na wprowadzone zmiany w tekście art. 10 ust. 2 prawa prasowego, w którym ustawodawca zastąpił obowiązek zrealizowania przez dziennikarza linii programowej redakcji prawem odmowy wykonania polecenia służbowego, jeżeli wynikałoby z niego, że oczekuje się od dziennikarza publikacji łamiącej zasady rzetelności, obiektywizmu i staranności zawodowej. Rozwiązanie to stanowi niewątpliwie wyraz aprobaty szeroko pojętej klauzuli sumienia, jednoznacznie sformułowanej w Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Tekst art. 10 ust. 2 Karty Praw Podstawowych UE pozwala odnieść sprzeciw sumienia do działań przedstawicieli wszystkich zawodów.

Słowa kluczowe: klauzula sumienia, prawo prasowe, Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, dziennikarz, staranność i rzetelność w pracy dziennikarza

* prof. zw. dr hab., Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie (Polska), sędzia Sądu Najwyższego w stanie spoczynku, e-mail: jmwsobczak@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2231-8824

** dr hab., prof. UAM, Instytut Kultury Europejskiej UAM w Gnieźnie (Polska), e-mail: mgolsob@amu.edu.pl, ORCID: 0000-0002-3854-7007

AMENDMENT TO THE RIGHTS AND OBLIGATIONS OF A JOURNALIST
IN ACT: PRESS LAW FROM THE PERSPECTIVE OF CONSCIENCE CLAUSE

ABSTRACT

The conscience clause, sometimes also referred to as the right to conscientious objection, is based on the possibility of refusing to comply with a binding legal norm due to its non-conformity with the indications of conscience of the person who invokes its content. Commonly derived, especially in Poland, from Article 53 of the Constitution of the Republic of Poland, this clause initially applied to physicians' actions. It was also suggested that this clause could form the basis for conscientious objection to an abortion procedure. Drawing on Article 10(2) of the Charter of Fundamental Rights of the European Union, and emphasising the differences in the wording of this provision in different language versions, the article argues that such interpretation of the conscience clause is too narrow and poor. Attention is drawn to the amendments made to the wording of Article 10(2) of the Press Law, where the legislator replaced the journalist's obligation to follow the editorial policy with the right to refuse to carry out an official order if the journalist believed that they were expected to publish a material that would violate the principles of reliability, objectivity and professional diligence. This solution undoubtedly constitutes the approval of the broadly understood conscience clause explicitly formulated in the Charter of Fundamental Rights of the European Union. The content of Article 10(2) of the EU Charter of Fundamental Rights allows for conscientious objection to apply to actions of the representatives across all professions.

Keywords: conscience clause, Press Law, Charter of Fundamental Rights of the European Union, journalist, diligence and integrity in journalistic work

W pierwotnym tekście ustawy prawo prasowe, określając prawa i obowiązki dziennikarzy, w art. 10 ust. 2 stwierdzono, że „dziennikarz w ramach stosunku pracy ma obowiązek realizowania ustalonej w statucie lub regulaminie redakcji, w której jest zatrudniony, ogólnej linii programowej tej redakcji”¹. Treść ta była poddawana dość konsekwentnej krytyce, w ramach której zwracano uwagę, iż nałożony na dziennikarzy obowiązek realizowania ogólnej linii programowej pozostaje w sprzeczności z wynikającą z treści art. 1 pr.pr. i potwierdzoną w art. 14 Konstytucji wolnością

---

¹ Pojęcia „linii programowej” i „charakteru publikacji” nie zostały zdefiniowane w ustawie prawo prasowe. W doktrynie wskazywano, że pod określeniem „linia programowa” wypada rozumieć preferencje ideowe i światopoglądowe oraz cele konkretnego środka przekazu, natomiast termin „charakter publikacji” określa krąg czytelników, do których kierowane jest pismo przyjmujące założenia artystyczne oraz sposób i formę redagowania. Zob. J. Sobczak, *Ustawa prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa 1999, s. 140–141 i 344; idem, *Prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa 2008, s. 388–389, 798. Stanowisko to zaakceptowała judykatura, por. VI ACa 616/05 wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 14 grudnia 2005 r., Lex nr 1642535; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 18 stycznia 2007 r. ICSK 376/06 OSP 208, nr 4, poz. 44; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 18 stycznia 2007 r., 351/06, Lex nr 469993. Zdaniem I.B. Miki „linia programowa” może obejmować nie tylko pewne cele i wartości, którym redakcja chce hołdować, lecz także określać sposób postępowania, stosowane środki i metodologię dla realizacji założonych celów. Zob. I.B. Mika, w: *Prawo mediów*, red. J. Barta, R. Markiewicz, A. Matlak, Warszawa 2008, s. 450; zob. także B. Kosmus, G. Kuczyński, *Prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa 2013, s. 136.

prasy². Zwracano uwagę, że nałożenie na dziennikarza obowiązku realizacji ogólnej linii programowej redakcji sprowadza się do obowiązku wdrażania w życie określonych wartości oraz prezentowania faktów w sposób sprzyjający lansowanemu przez redakcję światopoglądowi, i to pod rygorem naruszenia obowiązków pracowniczych.

Niewątpliwie wymusza to na dziennikarzu selektywne dobieranie materiału, nieprzedstawianie wszystkich stanowisk bądź działanie pod z góry założoną tezę. Wszystko to nie może być traktowane jako przejaw szczególnej staranności lub rzetelności³. Podkreślano, że nie można nadać pierwszeństwa pracowniczemu obowiązkowi realizacji ogólnej linii programowej redakcji przed obowiązkiem prawdziwego przedstawiania omawianych zjawisk. Wskazano, że realizacja linii programowej jest realizacją interesu partykularnego, który może, ale nie musi pozostawać w zgodzie z interesem społecznym. Zwrócono uwagę na hierarchię wartości, podkreślając, że wolność słowa jest nieporównywalnie bardziej istotna niż jakiegokolwiek „gorsety” linii programowych. Zauważono, że przeciwko przyznaniu pierwszeństwa pracowniczemu obowiązkowi realizacji ogólnej linii programowej przemawia konieczność zapewnienia wewnętrznej wolności prasy, podnosząc, że wolność prasy sama w sobie nie gwarantuje demokratycznej komunikacji społecznej.

---

² Podejmujący ten wątek J. Sobczak wskazywał, że skoro nie ma legalnej definicji „linia programowa” to w konsekwencji powstawać musi wątpliwość na czym polega jej naruszenie. Podkreślał, że dążenie do zgodności z linią programową może kolidować z zadaniami prasy, w szczególności ze sprecyzowanym w art. 1 pr.pr. prawem do rzetelnej informacji oraz wynikającym z art. 6 pr.pr. obowiązkiem prawdziwego przedstawiania omawianych zjawisk; zob. J. Sobczak, *Pravo prasowe. Komentarz...*, op. cit., s. 392; zob. także A. Sobczyk, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 19 marca 1998 r.*, I PKN 570/97, OSP 1999, z. 7–8, poz. 131. W tekście tym glosator zwrócił uwagę, że dziennikarz może być przekonany, iż posiada wiedzę co do faktów ważnych dla społeczeństwa, które ze względu na linię programową podawane są przez redakcje celowo w sposób niepełny lub nierzetelny. Wskazał, że taki dziennikarz ma prawo, a nawet etyczny i zawodowy obowiązek przekazania takiej informacji w inny sposób, jeżeli redakcja, w której jest zatrudniony, odmawia publikacji takiej pełnej wersji. Zdaniem J. Sobczaka w sytuacji, w której dochodzi do prezentacji stanowiska dziennikarza, które pozostaje w sprzeczności z linią programową, nieuprawnione jest kwalifikowanie takich działań jako ciężkiego naruszenia podstawowych obowiązków pracowniczych. Podkreślono przy tym, że istnienia linii programowej redakcji nie sposób domniemywać, musi ona jednoznacznie wynikać albo ze statutu, albo z regulaminu redakcji. Pogląd taki formułował także Sąd Najwyższy, stwierdzając, że przedstawienie materiałów, na których opublikowanych dziennikarz nie uzyskał zgody zatrudniającej go redakcji, „choć kolidujące z obowiązkiem respektowania ogólnej linii programowej, nie powinno być oceniane jako godzące w sposób ciężki (w sensie obiektywnym)” w interesy redakcji, co wyklucza zakwalifikowanie takiego czynu jako ciężkiego naruszenia podstawowych obowiązków pracowniczych; uzasadnienie: wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 marca 1998 r., I PKN 570/97. W zakresie ciężkiego naruszenia obowiązków pracowniczych odmienny od zaprezentowanych stanowisk pogląd wyraziła E. Nowińska, stwierdzając, że opublikowanie materiału prasowego sprzecznego z linią programową może istotnie zachwiać zaufaniem odbiorców, przez co taki czyn należy zakwalifikować jako naruszający istotne interesy pracodawcy. Zob. E. Nowińska, *Wolność wypowiedzi prasowej*, Warszawa 2007, s. 54.

³ G. Kuczyński, J. Stelina, *Zakres kolizji podstawowych obowiązków dziennikarza na gruncie art. 10 ustawy prawo prasowe*, w: *Między Klio a Themis. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Sobczakowi*, red. J.W. Adamowski, T. Wallas, K. Kakareko, Warszawa–Poznań 2016, s. 615–616. Por. także Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 18 lutego 2005 r., sygn. akt III CZP 53/04, OSNC 2005, nr 7–8, poz. 114.

Przy tej okazji przywoływano rezolucję nr 1003 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy⁴, w której postulowano rozgraniczenie pomiędzy strukturą właścicielską i korporacyjną przedsiębiorstwa prasowego a działalnością dziennikarzy⁵. Podkreślono także, że dziennikarz powinien w pierwszej kolejności przestrzegać obowiązków nałożonych na niego przez ustawodawcę, a nie wewnętrznych regulacji pracodawcy. Wywodzono, że art. 10 ust. 2 pr.pr. zmierza do uprzywilejowania rozwiązań przyjętych w regulaminach i statutach przed obowiązkami sformułowanymi w ustawie. Podkreślono obowiązki etyczne dziennikarzy oraz potrzebę zachowania przez nich szczególnej staranności i rzetelności, co może pozostawać w sprzeczności z wymogami zawartymi w linii programowej⁶.

Refleksje te stały się podstawą do domagania się uchylecia rozwiązania przyjętego w treści art. 10 ust. 2 pr.pr. w tekście pierwotnym i przyznania dziennikarzom „klauzuli sumienia”, która pozwalając dziennikarzom na odmowę prezentowania treści niezgodnych z ich przekonaniem, byłaby próbą znalezienia równowagi między dziennikarską potrzebą wolności sumienia, niezależności i autonomii związanej z wykonywaniem zawodu a ograniczeniami wynikającymi z faktu, że dziennikarz wykonuje swoją pracę w konkretnej redakcji, na rzecz organizacji medialnej⁷. Zauważano, że „Karta Etyczna Mediów”⁸, definiując zasadę uczciwości w pracy dzien-

---

⁴ W Council of Europe, Parliamentary Assembly, Resolution 1003(1993) on the ethics of Journalism (Adopted by the Assembly on 1 July 1993, 42 Sitting), wychodząc z treści art. 10 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, stwierdzono, że celem środków przekazu jest bezwzględny wymóg prawdziwości informacji oraz formułowanie opinii zgodnie z zasadami etyki. Konieczne jest wyrażenie oddzielne informacji od opinii. Te ostatnie, jak zauważono w uchwale, mają z natury rzeczy charakter subiektywny, ale winny być podporządkowane prawdzie i formułowane w sposób rzetelny i etyczny. Opinie nie mogą przy tym podważać faktów i sprawdzonych informacji, tak więc prawdziwość i uczciwość to dwa podstawowe kryteria etyczne przy informowaniu i wyrażaniu opinii. Zaakcentowano, że poglądy polityczne właścicieli i wydawców środków przekazu nie mogą wpływać na dobór informacji ani prowadzić do odstępstw od standardów etycznych. Zauważono także, że media winny cechować się przejrzystością struktury własnościowej, tak aby można było zidentyfikować właścicieli oraz zasięg ich wpływów. Zasady etyczne powinny być uwzględnione w kodeksach opracowanych przez środowiska dziennikarskie, realizacja tych zasad winna być kontrolowana przez niezależne podmioty, złożone z przedstawicieli dziennikarzy, wydawców, odbiorców, uczonych i sędziów, zob. w tym przedmiocie J. Sobczak, *Europejski ład komunikacyjny w procesie globalizacji*, w: *Europejska myśl polityczna wobec globalizacji. Tradycja i wyzwania współczesności*, red. J. Sobczak, R. Bäcker, Łódź 2005, s. 61–62.

⁵ A. Młynarska-Sobaczewska, *Wolność informacji w prasie*, Toruń 2003, s. 60–62.

⁶ G. Kuczyński, J. Stelina, *Zakres kolizji...*, op. cit., s. 616–618.

⁷ T. Kononiuk, *Klauzula sumienia w zawodzie dziennikarza*, w: *Między Klio a Themis...*, op. cit., s. 548.

⁸ Karta Etyczna Mediów opracowana została z inicjatywy stowarzyszenia dziennikarzy polskich i podpisana 29 marca 1995 r. przez prezesów stowarzyszeń dziennikarskich i związków zawodowych, a także krajowego duszpasterza ks. Wiesława Niewęgłowskiego. W karcie tej wskazując, że dziennikarze winni kierować się zasadami prawdy obiektywizmu, oddzielania informacji od komentarza, uczciwości, szacunku i tolerancji, pierwszeństwa dobra odbiorcy, wolności i odpowiedzialności, nie wskazano wprost klauzuli sumienia, zauważając jedynie, że zasada uczciwości oznacza „działanie w zgodzie z własnym sumieniem i dobrem odbiorcy, nieuleganie wpływowi, nieprzekupność, odmowę działania niezgodnego z przekonaniem”. Zob. <https://spunk.pl/wp-content/uploads/2014/03/Karta-etyczna-mediow.pdf> (dostęp: 26.01.2023). Por. także E. Murawska-Najmiec, *Informacja na temat istniejącego w Polsce systemu ochrony etyki dziennikarskiej*, Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji Departament Strategii i Analiz,

nikarza, stanowi, iż klauzula sumienia daje dziennikarzowi możliwość odmowy wykonania polecenia niezgodnego z jego przekonaniem. Wskazywano, że jest to instytucja, na którą może powołać się dziennikarz chcący powstrzymać się od działań naruszających jego ugruntowane przekonania czy posiadany system wartości⁹.

Domagając się wprowadzenia klauzuli sumienia do regulacji prawnych dotyczących zawodu dziennikarskiego, powoływano się dość bałamutnie na to, iż rzekomo we wszystkich państwach europejskich istnieją takie normatywne gwarancje dla dziennikarzy. Tymczasem w gruncie rzeczy takie rozwiązanie istnieje tylko w systemie francuskim, co było zasługą prężnego i dobrze zorganizowanego środowiska dziennikarskiego¹⁰. Znalazły się one w ustawie o zawodzie dziennikarza, a następnie w kodeksie pracy. Jednak na klauzulę tę powoływano się w postępowaniach przed sądem niezbyt często i judykaty odnoszące się do tej kwestii są rzadkością¹¹.

Ciekawa sytuacja prawna istnieje w systemie włoskim, w którym wprowadzenie klauzuli sumienia nie uzyskała postaci normatywnej, ale została przywołana przez judykaturę¹². Bywa ona wyprowadzana z układu zbiorowego pracy dziennika-

---

Analiza biura KRRiT 2006, nr 7, s. 1–75. Warto wspomnieć, że w Zasadach etycznych dziennikarstwa w telewizji publicznej (informacja, publicystyka, dokument), załącznik do uchwały nr 110 (96) Zarządu TVP S.A. z dnia 16 maja 1996 r., w pkt. 15 odwołano się do klauzuli sumienia, stwierdzając, że „Akceptacji «Misji Telewizji Polskiej S.A. jako nadawcy publicznego» odpowiada prawo dziennikarza do odmowy wykonania poleceń sprzecznych z jego ugruntowanymi przekonaniem, prawem lub zasadami etycznymi oraz wymogami profesjonalnymi”. Dalej stwierdzono, że „jeśli z tego powodu nastąpi rozwiązanie umowy o pracę, nie może ono mieć charakteru dyscyplinarnego” (załącznik nr 6, s. 29). W Zasadach etyki dziennikarskiej w Telewizji Polskiej S.A. – informacja, publicystyka, reportaż, dokument, edukacja (propozycja nowelizacji z dnia 25 stycznia 2006 r.) wskazano w pkt. XV ust. 4, że „dziennikarz TVP ma prawo do odmowy wykonania polecenia służbowego sprzecznego z: prawem, zasadami etyki zawodowej lub wymogami profesjonalnymi, ugruntowanymi przekonaniem; jeśli z tego powodu nastąpi rozwiązanie umowy o pracę nie może ono mieć charakteru zwolnienia dyscyplinarnego” (załącznik nr 7, s. 38). W zasadach postępowania dziennikarzy TVP S.A. w okresie kampanii wyborczej i w czasie wyborów (załącznik do uchwały nr 291/2005 Zarządu Spółki TVP S.A. z dnia 26 lipca 2005 r.) stwierdzono, że „niezależność nakłada na dziennikarzy niezbywalną odpowiedzialność za obiektywizm i prawdziwość przekazywanych informacji; wymaga to samodzielności myślenia i odporności na zewnętrzne naciski. Zgodnie z klauzulą sumienia dziennikarz ma prawo do odmowy wykonania poleceń sprzecznych z jego przekonaniem, z obowiązującym prawem i zasadami etycznymi” (załącznik nr 8, s. 39).

⁹ M. Szast, *Znaczenie sumienia we współczesnym dyskursie metodologicznym nauk społecznych*, w: *Klauzula sumienia. Regulacje prawne vs. rzeczywistość*, red. R. Piestrak, S. Psonka, M. Szast, Stalowa Wola 2015, s. 55.

¹⁰ J. Segales, *La clausula de conciencia del profesional de la información*, Valencia 2000, s. 58; L. Escobar de la Serena, *La clausula de conciencia*, Madryt 1997, s. 38–44.

¹¹ E. Derieux, *Droit de la Communication*, Paryż 1999, *passim*; P. Auvert, *Les journalistes. Statu. Responsabilités*, Paryż 1994, *passim*; problematykę klauzuli sumienia w systemie prawnym Francji zanalizowała przed laty w nieopublikowanej, niestety, rozprawie doktorskiej, napisanej pod kierunkiem J. Sobczaka, A. Habel, *System prasowy Francji (1994–2001)*, Poznań 2002 (UAM, Wydział Nauk Społecznych, 16 grudnia 2002); zob. eadem, *Żurnalista z cenzurą*, „Forum Dziennikarzy” 2004, nr 3.

¹² We włoskim systemie prawnym klauzula sumienia istnieje w odniesieniu do lekarzy i innych członków personelu medycznego, pozwalając im na powstrzymanie się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z sumieniem. Wynika ona z regulacji art. 9 ustawy z 22 maja 1978 r. nr 194 dotyczącej standardów ochrony macierzyństwa i dokonywania zabiegu przerywania ciąży; zob. Legge del 22 maggio 1978 n. 194, Gazz. Uff. del 22 maggio 1978 n. 140. Klauzula sumienia we włoskim systemie prawnym znajduje swoje podstawy prawne w art. 21

rzy. Sprowadza się w gruncie rzeczy do problemu odszkodowania dla dziennikarza w wypadku zmiany linii programowej redakcji lub w razie wykorzystania przygotowanego materiału prasowego w przekazie prasowym o zupełnie innym profilu. Te rozwiązania nie dotyczą jednak wszystkich dziennikarzy lecz jedynie profesjonalistów, publicystów, praktykantów, dziennikarzy freelancerów i redaktorów web odpowiedzialnych za wydania elektroniczne¹³.

Próby wprowadzenia do polskiej ustawy klauzuli sumienia podejmowane były wielokrotnie i wiązały się z postulatami zmiany zasad funkcjonowania całego systemu. Pierwsze próby nastąpiły na przełomie lat 1989 i 1990, ale zabrakło wówczas woli uwzględnienia postulatów podzielonego środowiska dziennikarskiego¹⁴. Ponownie postulat ten pojawił się w 2006 r., wraz z kolejną próbą stworzenia nowego prawa prasowego. Projekt ten nie uzyskał jednak poparcia środowiska dziennikarskiego, które uznało, iż prawo prasowe w obowiązującym wówczas kształcie dobrze służy funkcjom prasy i interesom dziennikarzy¹⁵. Kolejna próba wprowadzanie do prawa prasowego klauzuli sumienia podjęta została w 2009 r. z inicjatywy Rady Etyki Mediów, wskazującej na funkcję ochronną, jaką ta klauzula pełniłaby w stosunku do dziennikarzy¹⁶. Komisja Kultury i Środków Przekazu, wychodząc naprzeciw oczekiwaniom środowiska dziennikarskiego, ujęła klauzulę sumienia w art. 21 projektu ustawy prasowej. W toku prac legislacyjnych pojawiły się jednak kontrowersje dotyczące zakresu podmiotowego i przedmiotowego klauzuli sumienia, w szczególności, czy winna ona dotyczyć wszystkich dziennikarzy, czy też jedynie tych, którzy zatrudnieni są w publicznych środkach przekazu. Akcentowano, że klauzula sumienia winna zabraniać wywierania presji na dziennikarzy i zmuszania ich do wyrażania poglądów niezgodnych z sumieniem¹⁷. Na skutek dyskusji klauzula sumienia znalazła się w tekście projektu w artykule

---

Konstytucji, który proklamuje wolność sumienia. Zgodnie z treścią tego artykułu wszyscy mają prawo do swobodnego wyrażania swoich myśli za pomocą słowa, pisma i wszelkich środków rozpowszechniania. Z przepisu tego można zatem wywieść, iż sprzeciw sumienia stanowi atrybut wolności sumienia. Włoski Sąd Konstytucyjny w wyroku z 10 lutego 1997 r. nr 43 uznał, że wolność sumienia należy zaliczyć do uznanych i nienaruszalnych praw człowieka. Z kolei w innym wyroku, z 19 grudnia 1991, nr 467, Sąd Konstytucyjny ustalił, że indywidualna ochrona sumienia stanowi część wolności podstawowych i praw nienaruszalnych uznanych i gwarantowanych człowiekowi jako jednostce, o których mowa w art. 2 Konstytucji, stanowiących wartość konstytucyjną uzasadniającą zwolnienie od pełnienia obowiązków publicznych określonych przez Konstytucję jako nadrzędne (klauzula sumienia). M. Urbaniak, *Klauzula sumienia wobec nowych procedur medycznych we włoskim systemie prawnym*, Toruń 2016, s. 59–75.

¹³ C. Molina, *Empresas de Comunicacion y „Clausula de conciencia” de los periodistas*, Granada 2000, s. 22; J. Capseta, *La clausula de conciencia periodistica*, Madryt 1998, s. 64–70.

¹⁴ J. Sobczak, *Prawo prasowe. Komentarz...*, op. cit., s. 18–19; M. Howiecki, *Pilnowanie strażników. Etyka dziennikarska w praktyce*, Warszawa 2012, s. 190 i n.

¹⁵ T. Kononiuk, *Etyczne dziennikarstwo. Ewolucja deontyczna zawodu*, Warszawa 2015, s. 17; idem, *Profesjonalizacja w dziennikarstwie. Między modernizmem a ponowoczesnością*, Warszawa 2015, s. 151 i n.

¹⁶ M. Howiecki, *Pilnowanie strażników...*, op. cit., s. 190 i n. Ważną rolę w zabiegach o klauzulę odegrał J. Żakowski, wskazując, że zaistnienie jej w akcie normatywnym pozwoliłoby dziennikarzom na uchylene się od wyrażania poglądów niezgodnych z ich sumieniem oraz przekazywania informacji sprzecznych z rzeczywistym stanem faktycznym.

¹⁷ M. Serafin, *Klauzula sumienia w pracy dziennikarskiej*, w: *Klauzula sumienia...*, op. cit., s. 80.

określającym zadania mediów publicznych, jednak uchwaloną przez Sejm ustawę zawetował Prezydent, a Sejm tego weta nie odrzucił.

Lansując zwłaszcza w publicystyce dość uparcie potrzebę wprowadzenia klauzuli sumienia dla dziennikarzy w tekście prawa prasowego wyraźnie nie zastanawiano się nad treścią prawną tego terminu, traktując go zresztą jako synonim określenia „sprzeciw sumienia”. Tożsamość tych terminów zakwestionowała jednak w doktrynie Ewa Łętowska¹⁸. Sens klauzuli sumienia zasadza się więc na możliwości, zaakceptowanej przez system prawa, odmowy realizacji obowiązującej normy prawnej z racji jej niezgodności ze wskazaniami sumienia. Wskazuje się niekiedy, że klauzula sumienia to procedura dochodzenia prawnonaturalnej wolności sumienia, wynikającej z przyrodzonej godności człowieka. Ma ona przy tym zastosowanie w przypadkach skrajnych, gdy sumienie jednej osoby musi decydować o zdrowiu i życiu innego człowieka. W literaturze wskazuje się jednak, że możliwość działania zgodnie z własnym sumieniem jest nie tylko chronionym prawem przedstawicieli niektórych zawodów niemedycznych, lecz także ich obowiązkiem. Wojciech Leder dowiódł, że takim zawodem jest zawód sędziego¹⁹. Rodzi to pytanie, czy tak rozumianą klauzulę sumienia można odnosić także do dziennikarzy, którzy wprawdzie nie decydują o życiu i zdrowiu innych ludzi, ale mają olbrzymi wpływ na to, jak postrzegają rzeczywistość odbiorcy wytwarzanych przez nich treści.

Klauzulę sumienia odnoszono w pierwszym rzędzie do lekarzy. Jednak przyjęcie tej koncepcji do tej grupy zawodowej spowodowało, że na istnienie klauzuli sumienia zaczęli powoływać się w określonych sytuacjach przedstawiciele innych profesji, m.in. farmaceuci, nauczyciele. Służyła ona także od pewnego czasu jako podstawa odmowy służby wojskowej przez wyznawców niektórych religii, a także niewierzących deklarujących się jako pacyfiści.

W związku z powyższym pojawić się muszą pytania o zakres pojęcia „sumienie”, a także o istotę „wolności sumienia”. Nie ma w gruncie rzeczy sporu co do tego, że podstawą ustrojową klauzuli sumienia i jego sprzeciwu jest art. 53 ust. 1 Konstytucji; doczekał się on wielu znakomitych opracowań, w których najpierw rozważano zakres i treść chronionych wolności, ich ograniczenia oraz kwestie kolizji z innymi

---

¹⁸ Podniosła ona, że „klauzula sumienia jest sprzeciwem sumienia uznanym i zinstytucjonalizowanym przez prawo. Stwarza wyjątek od zasady obejmującej prawną powinność i zwalnia od odpowiedzialności za brak jej realizacji”. Podkreśliła, że tak działa klauzula sumienia lekarza oraz klauzula sumienia zwalniająca służby wojskowej. Wskazała dalej, że „sprzeciw sumienia nie ma tej cechy – jest pojęciem szerszym, zbliża się do nieposłuszeństwa obywatelskiego. Oznacza powstrzymanie się ze spełnieniem obowiązku (także, ale niekoniecznie, prawnego) ze świadomością ewentualnej nielegalności zachowania i zgodą na poddanie się sankcji prawnej na znak protestu (moralnego lub obywatelskiego), mającego być najczęściej demonstracją i impulsem do zmiany prawa”. Por. E. Łętowska, *Tylnymi drzwiami ku uniwersalnej klauzuli sumienia? (Uwagi na marginesie „sprawy drukarza” przez TK)*, „Państwo i Prawo” 2022, nr 2, s. 4.

¹⁹ W. Leder, *Sumienie sędziego. Czy sędziom powinna przysługiwać możliwość powołania się na klauzulę sumienia?*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne” 2018, nr 2 (21), s. 161. W kwestii tej por. J. Zajadło, *Sumienie sędziego*, „Edukacja Prawnicza” 2017/2018, nr 1 (169), s. 37 i n.

prawami i wolnościami²⁰. Wielokrotnie był on też przedmiotem wykładni Trybunału Konstytucyjnego²¹ i Sądu Najwyższego²² oraz sądów administracyjnych²³. W realiach polskich wolność sformułowana w treści art. 53 Konstytucji pojmowana była jako swoboda wyznawania religii, a nawet gwarancja światopoglądu ateistycznego.

W znaczeniu potocznym „sumienie” to „właściwość psychiczna, zdolność pozwalająca odpowiednio oceniać własne postępowanie jako zgodne lub niezgodne z przyjętymi normami etycznymi; to świadomość odpowiedzialności moralnej za swoje czyny i postępowanie”²⁴. „Sumienie” jest terminem o proveniencji religijnej, występującym nie tylko w chrześcijaństwie, ale w wielu innych systemach wyzna-

²⁰ J. Krukowski, *Konstytucyjna ochrona sumienia i religii*, w: *Sześć lat konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, Warszawa 2003; *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. L. Kondratiewa-Bryzik, R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, Warszawa 2001, *passim*; B. Hucal, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2012; W. Sobczak, *Wolność sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego*, Toruń 2013, *passim*; M. Gołda-Sobczak, W. Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania w świetle najnowszych orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2009, nr 1–2; M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania, jej gwarancje w systemie prawnym Rady Europy oraz orzecznictwie europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, „Ius Novum” 2008, nr 3; K. Pyclik, *Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficzno-prawne)*, w: *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 437 i n.; P.A. Leszczyński, *Wolność sumienia*, w: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, red. A. Mezglewski, Warszawa 2014, s. 527; A. Czochara, *Mechanizmy wolności sumienia i wyznania w państwach Europy Zachodniej*, w: *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, red. A. Czochara, B. Górowska, M. Nadolski, J. Osuchowski, Warszawa 1996; W. Janyga, *Przestępstwo obrazy uczuć religijnych w polskim prawie karnym w świetle współczesnego pojmowania wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2010; K. Kłaczyńska, *Dyskryminacja religijna a prawno-karna ochrona sumienia i wyznania*, Wrocław 2005; A. Łopatka, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii*, Warszawa 1995; J. Osuchowski, *Prawnoteoretyczne problemy wolności, sumienia i wyznania*, w: *Dylematy wolności sumienia...*, op. cit., s. 19 i n.; M. Pietrzak, *Wolność sumienia i wyznania w RP. Regulacje prawne i praktyka*, w: idem, *Demokratyczne świeckie państwo prawa*, Warszawa 1999; J. Sobczak, W. Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania. Prawo człowieka czy iluzja*, w: *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Obszary analizy skuteczności Europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, Toruń 2012; P. Sobczyk, *Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997*, „Prawo Kanoniczne” 2001, nr 3–4; K. Warchalowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Wolność sumienia i religii*, „Studia Prawnicze” 2001, z. 1 (147); L. Wiśniewski, *Wolność sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i w prawie Polskim*, „Państwo i Prawo” 1992, nr 4.

²¹ Zob. m.in. wyrok TK z 7 października 2015 r. K 12/14, OTK-A2015, nr 9, poz. 143; wyrok TK z 2 grudnia 2009 r. U 10/07, OTK-ZU 2009, nr 11A, poz. 163; wyrok TK z 5 maja 1988 r., K 35/97, OTK-ZU 1998, nr 3, poz. 32; orzeczenie TK z 7 czerwca 1994 r., K 17/93, OTK 1994, nr 1, poz. 11; wyrok TK z 6 października 2015 r., SK 54/13, OTK-A 2015, nr 9, poz. 142; wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014 r., K 52/13, OTK-A 2014, nr 11, poz. 118.

²² Zob. m.in. wyrok SN z 27 lipca 2000, IV CKN 88/80, OSP 2003, z. 9, poz. 115; wyrok SN z 20 czerwca 2001, I CKN 1135/98, OSNC 2002, nr 2, poz. 23; wyrok SN z 24 marca 2004, IV CK 108/03, OSNC 2002, z. 4, poz. 65; wyrok SN z 26 lutego 2003, III KK 500/02, OSNwSK 2003, nr 1, poz. 419; wyrok SN z 27 czerwca 2003, III KK 227/03, OSNwSK 2003, nr 1, poz. 1403.

²³ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Szczecinie z dnia 24 lipca 2019 r., II SA/Sz 451/19, Lex nr 2722218; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego we Wrocławiu z dnia 30 stycznia 2018 r., IV SA/Wr 455/17, Lex nr 2620340; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Szczecinie z dnia 24 lutego 2021 r., II SA/Sz 667/20, Lex nr 3164266.

²⁴ Zob. *Słownik języka polskiego*, t. III, red. M. Szymczak, Warszawa 1989, s. 370; *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. III, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, s. 1450.

niowych. Wraz z rozwojem etyki zapożyczono je i przetransponowano na grunt rozmaitych systemów etycznych²⁵. Określenie „sumienie” zaadaptowano także w badaniach psychologicznych i w tym obszarze operuje się nim nadal współcześnie. Tak więc o „sumieniu” mówi się w bardzo odmiennych kontekstach, czyniąc je elementem zupełnie różnych siatek kategoryalnych, co nie sprzyja porozumieniu dyskutantów. Zgodzić się przy tym należy ze stanowiskiem, że trudno jest sformułować jedną wystarczająco spójną definicję, pozwalającą na interpretowanie przez jej pryzmat klauzuli sumienia, jeśli przybierze ona postać normatywną. Zawsze bowiem sumienie będzie „subiektywnym odczuciem na temat dobra i zła, sprawiedliwości i niesprawiedliwości”²⁶. W doktrynie wskazuje się, że także w odniesieniu do zawodów niemedycznych sumienie sensu *largo* obejmuje swoim zakresem elementy, które wynikają nie tylko ze światopoglądu etycznego i religijnego, ale odnoszą się do jego profesjonalizmu, wiedzy i zawodowej rutyny²⁷.

W stosunku do zawodu dziennikarza niewątpliwie w obrębie profesjonalizmu mieszczą się zasady rzetelności obiektywizmu oraz szczególnej staranności zawodowej, a ponadto także potrzeba ochrony dóbr osobistych innych podmiotów. Wskazuje się przy tym, że prawo do sprzeciwu sumienia to prawo naturalne i jako takie powinno być ograniczane prawem pozytywnym ze względu na inne wartości. Bezwzględne prawo do sprzeciwu sumienia według niektórych autorów mogłoby bowiem prowadzić do zachwiania pewności prawa, dając możliwość nierespektowania jego norm, dyskryminacji, w tym naruszania praw innych osób według kryteriów dyktowanych wyłącznie przez światopogląd²⁸.

Jurydyzacja wolności sumienia nastąpiła dopiero po II wojnie światowej, wraz z renesansem doktryny prawa natury i realizacją związanego z nią postulatu spisania katalogu podstawowych praw i wolności jednostki. Wolność sumienia, łącznie z powiązaną z nią wolnością wyznawania religii, współcześnie jest standardem uniwersalnym oraz jednym z podstawowych praw i wolności człowieka i znajduje wyraz w licznych aktach prawa międzynarodowego²⁹.

Kwestia klauzuli sumienia nie znalazła miejsca wśród praw chronionych przez Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych ani przez Europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności³⁰. Natomiast

---

²⁵ G. Lubowicka, *Sumienie jako poświadczenie. Idea podmiotowości w filozofii Paula Ricoeura*, Wrocław 2000, *passim*; P. Valadier, *Pochwała sumienia*, Warszawa 1997, *passim*.

²⁶ E. Schwierskott-Matheson, *Wolność sumienia i wyznania w wybranych państwach demokratycznych*, Regensburg 2012, s. 154–155.

²⁷ J. Zajadło, *Sumienie sędziego...*, op. cit., s. 40; W. Leder, *Sumienie sędziego...*, op. cit., s. 164–165.

²⁸ W. Leder, *Sumienie sędziego...*, op. cit., s. 166.

²⁹ Zob. za wielu: W. Sobczak, *Wolność myśli...*, op. cit., Toruń 2013, s. 183 i n. oraz M. Piechowiak, *Wolność religijna i dyskryminacja religijna – uwagi w kontekście rezolucji Parlamentu Europejskiego z 20 stycznia 2011 r.*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 107 i n.

³⁰ Zob. obszerne i kompetentne wywody w tym względzie I.C. Kamińskiego w: *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, red. A. Wróbel, Warszawa 2020, s. 348–350. Autor ten zwraca uwagę, że uprawnienie do odmowy służby wojskowej zostało uznane, mimo braku wyraźnej regulacji w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, oraz w uniwersalnym systemie Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (§ 11 Ogólnych

w znacznie późniejszym art. 10 ust. 2 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej (dalej jako: KPP) znalazła się regulacja odnosząca się do kwestii sprzeciwu sumienia³¹. Przepis ten wywołuje jednak wątpliwości. Jego oficjalny tekst w języku polskim głosi: „uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa”³². W tym brzmieniu art. 10 ust. 2 KPP stanowi nową gwarancję praw człowieka, a może nawet jest wyrazem nowego prawa człowieka³³. W języku angielskim tekst art. 10 ust. 2 KPP sformułowano następująco: „The right to conscientious objection is recognised, in accordance with the national laws governing the exercise of this right”. W języku francuskim: „Le droit à l’objection de conscience est reconnu selon les lois nationales qui en régissent l’exercice”. Natomiast w wersji niemieckiej: „Das Recht auf Wehrdienstverweigerung aus Gewissensgründen wird nach den einzelstaatlichen Gesetzen anerkannt, welche die Ausübung dieses Rechts regeln”³⁴.

W tłumaczeniu wersji niemieckiej na język polski tekst art. 10 ust. 2 KPP brzmi: „Prawo do odmowy służby wojskowej z powodu sumienia zostaje uznane przez ustawy poszczególnych państw, regulujące korzystanie z tego prawa”³⁵. W wielu wydawnictwach oddano tę treść niewątpliwie za tekstem w języku niemieckim, jako: „uznaje się prawo do odmowy służby wojskowej ze względów sumienia, zgodnie z przepisami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa”³⁶. Takie tłumaczenie ogranicza treść art. 10 ust. 2 KPP jedynie do służby wojskowej, tymczasem tekst ten odnosi się do wszelkich działań, a więc także do postępowania przedstawicieli różnych zawodów. Nie da się więc zakwestionować, że w treści art. 10 ust. 2 KPP chciano wyrazić i wyrażono nową treść normatywną, która nie znalazła się w EKPC i którą dopiero orzecznictwo ETPCz wyinterpretowało z tekstu art. 10 EKPC.

Pamiętać przy tym należy o uchwale nr 337 z 1967 r. Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy w sprawie prawa do sprzeciwu sumienia³⁷ oraz o zaleceniu

Uwag nr 22; zob. także rezolucja nr 2002/45 Komisji Praw Człowieka NZ z 23 kwietnia 2002). Analizując orzecznictwo ETPCz, wskazuje się, że Trybunał ten pojmował wolność sumienia jako autonomię w sferze poglądów filozoficznych, aksjologicznych, moralnych, a także politycznych i religijnych. Wskazywał, że dzięki wolności sumienia możliwe staje się określenie własnej tożsamości intelektualnej. Zob. K. Milkowski, *Klauzula sumienia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: *Klauzula sumienia, regulacje prawne...*, op. cit., s. 20.

³¹ W literaturze podkreśla się jednak, że mimo braku wyraźnej regulacji w treści Europejskiej Konwencji, w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu uznano istnienie prawa sprzeciwu sumienia jako istotnego elementu społeczeństwa demokratycznego. Nastąpiło to po dokonaniu przez ETPCz reinterpretacji postanowień EKPCiPW; stało się to w wyroku Wielkiej Izby z dnia 7 lipca 2011, skarga 2345903. Zob. J. Falski, *Sprzeciw sumienia w orzecznictwie EPTC (na podstawie wyroku Wielkiej Izby z 7 lipca 2011 w sprawie Bayatyan v. Armenii)*, „Przegląd Sejmowy” 2016, nr 3 (134), s. 7–19. W kwestii tej wcześniej W. Sobczak, *Wolność myśli, sumienia...*, op. cit., s. 458–462.

³² Dz. Urz. UE C 2007, nr 303, s. 1.

³³ M. Skwarzyński, *Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka*, „Przegląd Sejmowy” 2013, nr 6 (119), s. 9–26.

³⁴ Wersje językowe za: *Karta praw podstawowych Unii Europejskiej*, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/ALL/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT> (dostęp: 29.01.2023).

³⁵ Cyt. za: M. Skwarzyński, *Sprzeciw sumienia w europejskim...*, op. cit., s. 12.

³⁶ Zob. *Prawa człowieka*, red. M. Grzymkowska, Kraków 2005, s. 86.

³⁷ Resolution 337 (1967). *Right of conscientious objection*, wydana na 22. Posiedzeniu Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy w dniu 26 stycznia 1967 r.; w kwestii tej zob. H. Banaś,

nr 478 z 1967 r. w sprawie prawa do sprzeciwu sumienia³⁸, w których uznano, że możliwość skorzystania z klauzuli sumienia jest jednym z praw człowieka. Stanowisko to zostało zaakceptowane i poszerzone w rezolucji nr 1763 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z 7 października 2010 r. w sprawie prawa do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej³⁹. Rezolucja ta ustanowiła uniwersalny standard ochrony osób wykonujących zawody medyczne⁴⁰. Zgromadzenie Parlamentarne zachęciło państwa członkowskie Rady Europy do opracowania wyczerpujących i przejrzystych rozwiązań, definiujących i regulujących prawo do sprzeciwu sumienia w odniesieniu do zdrowia i świadczeń medycznych⁴¹.

Trybunał Konstytucyjny w swoim orzecznictwie przyjął w polskim systemie prawnym konstrukcję klauzuli sumienia odnośnie do lekarzy zobowiązanych do wydania orzeczenia o dopuszczalności przerywania ciąży oraz wykonania zabiegu przerywania ciąży – jeszcze przed jej oficjalnym skodyfikowaniem w przepisach rangi ustawowej⁴². W orzeczeniu Trybunału z 15 stycznia 1991 r. U 8/90 istnienie takiej klauzuli, w odniesieniu do lekarzy, wyprowadzono zarówno z art. 82 ust. 1 Konstytucji z 1952 r., zapewniającego obywatelom wolność sumienia i wyznania, jak i z art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych⁴³. W uzasadnieniu tego orzeczenia wywiedziono, że art. 39 u.z.l. nie kreuje przywileju dla lekarza, gdyż wolność sumienia każdego człowieka jest kategorią pierwotną i niezbywalną, którą prawo konstytucyjne oraz regulacje międzynarodowe jedynie poręczają⁴⁴. Podkreślono, że wolność sumienia nie oznacza jedynie prawa do repre-

---

Sprzeciw sumienia w orzecznictwie ETPCz. Problematyka odmowy podjęcia służby wojskowej, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2015, vol. 4 (2), s. 71–90.

³⁸ Recommendation 478 (1967) *Right of conscientious objection*, wydana na 22. Posiedzeniu Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy w dniu 26 stycznia 1967 r. Kolejnym aktem normatywnym była rekomendacja nr 816 (1977) o prawie do sprzeciwu sumienia w odniesieniu do służby wojskowej. Została ona skierowana do Komitetu Ministrów Rady Europy z propozycją włączenia prawa sprzeciwu sumienia do praw konwencyjnych. W rezultacie Komitet Ministrów Rady Europy w dniu 9 kwietnia 1987 r. wydał rekomendację dotyczącą sprzeciwu sumienia w odniesieniu do obowiązkowej służby wojskowej. *Recommendation No. R (87)8 of the Committee of Ministers to member states regarding conscientious objection to compulsory military service*, przyjęta przez Komitet Ministrów Rady Europy na 460 spotkaniu w dniu 9 kwietnia 1987 r.

³⁹ Resolution 1763, *The right to conscientious objections in lawful medical care*, Assembly debate on 7 październik 2010, <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta10/ERES1763.htm> (dostęp: 22.01.2023).

⁴⁰ O. Nawrot, *Klauzula sumienia w zawodach medycznych w świetle standardów Rady Europy*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych” 2012, nr 3, s. 11.

⁴¹ Por. J. Pawlikowski, *Prawo do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej. Rezolucja nr 1763 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z 7 października 2010 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2011, t. 14, s. 313–338.

⁴² Zob. orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 15 stycznia 1991 r., U 8/90 OTK 1991, poz. 8, oraz postanowienie z 7 października 1992, U 1/90.

⁴³ W kwestii wykładni art. 18 Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych zob. W. Sobczak, w: *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (Osobistych) i Politycznych*, red. R. Wieruszewski, Warszawa 2012, s. 419–460.

⁴⁴ W kwestii treści art. 39 u.z.l. w powiązaniu z art. 30 u.z.l. zob. A. Bagińska, *Obowiązek udzielenia pomocy lekarskiej oraz prawnie dopuszczalne możliwości od jego odstąpienia*, w: *Lege artis: problemy prawa medycznego*, red. J. Haberko, R.D. Kocyłowski, B. Pawelczyk, Poznań 2008, s. 73–80; por. także M. Chudzińska, A. Grzanka-Tykwińska, B. Sygít, *Lekarskie prawo do sprzeciwu sumienia a odpowiedzialność prawna*, „Studia Prawnicze KUL” 2014, nr 4 (60), s. 21–40.

zentowania określonego światopoglądu, ale przede wszystkim prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem, do wolności od przymusu postępowania wbrew własnemu sumieniu. Wolność sumienia – w tym ten jej element, którym jest sprzeciw sumienia – musi być więc respektowana niezależnie od tego, czy istnieją przepisy ustawowe ją potwierdzające. Wskazano przy tym, że wolność sumienia nie oznacza jedynie prawa do reprezentowania określonego światopoglądu, ale przede wszystkim prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem i do wolności od przymusu wbrew własnemu sumieniu.

Dla pojmowania klauzuli sumienia przez judykaturę niewątpliwie decydujące znaczenie miał wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2015 r.⁴⁵ Jakkolwiek jego przedmiotem była kwestia zgodności art. 39 Ustawy z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry z art. 53 ust. 1 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji w zakresie obowiązku lekarza do wykonania niezgodnego z jego sumieniem świadczenia zdrowotnego, to jednak w treści uzasadnienia bardzo szeroko rozważano, w formule abstrakcyjnej, problem zasady sumienia. Wskazano, że wolność sumienia nie oznacza jedynie prawa do reprezentowania określonego światopoglądu, ale przede wszystkim prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem do wolności od przymusu postępowania wbrew własnemu sumieniu. To właśnie gwarantem tej wolności ma być „klauzula sumienia”, rozumiana jako możliwość niepodejmowania działania zgodnego z prawem i powinności, a jednocześnie sprzecznego ze światopoglądem, czyli przekonaniami ideologicznymi bądź religijnymi określonej osoby. Podkreślono przy tym, że w wymiarze etycznym dowodzi to „prymatu sumienia nad wymaganiami prawa stanowionego, a w płaszczyźnie jurydycznej zapewnia realizację wolności sumienia i eliminuje kolizje norm prawa stanowionego z normami etycznymi, umożliwiając jednostce zachowanie godziwe, spójne z własnymi przekonaniami”⁴⁶. Słusznie zauważono w uzasadnieniu, iż zmuszanie do działań sprzecznych z sumieniem jest naruszeniem niezbywalnej godności człowieka⁴⁷.

⁴⁵ K 12/14 OTK-A 2015, nr 9, poz. 143.

⁴⁶ Głosujący wyrok TK z 7 października 2015 r. P. Szudejko podkreślił, że norma art. 53 ust. 1 Konstytucji określa wolność sumienia w rozumieniu wewnętrznym jako prawo do posiadania określonych przekonań, swobodnego ich kształtowania i zmiany. Zauważył, że wolność sumienia powinna być realizowana już na etapie wyboru zawodu, nie dostrzegł jednak, że w toku życia określonego człowieka jego imperatywy etyczne mogą się zmieniać. Podniósł także, że art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry w gruncie rzeczy odnosi się do konfliktu między przekonaniami etycznymi lekarza a wolą pacjenta. Zob. P. Szudejko, *Zakres klauzuli sumienia, Glosa do wyroku TK z dnia 7 października 2015 r.*, K 12/14, „Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa” 2016, nr 3, s. 107–115. Drugi z glosatorów, O. Nawrot, podkreślił, że art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry, wykładany w związku z art. 53 ust. 1 Konstytucji jest klasyczną klauzulą limitacyjną, wyznaczającą granicę zgodnego z prawem korzystania przez lekarza w stosunkach z pacjentem z wolności sumienia. Norma ta jednak wprowadza mechanizm rozwiązywania ewentualnych konfliktów między pozytywnymi obowiązkami lekarza do działania zgodnie z sumieniem i wykonania świadczenia zdrowotnego także niezgodnego z wyznawanym przez lekarza systemem wartości, „Przegląd Sejmowy” 2016, nr 4, s. 138–143.

⁴⁷ Godność człowieka jest jednocześnie kategorią teologiczną, filozoficzną i prawną. Badacze analizujący problem godności wywodzą ją z treści religijnych bądź z prawa natury. Na pierwszym z tych stanowisk stali m.in. Tomasz z Akwinu, Pico della Mirandola, a współcześnie J. Maritain, oraz w nauczaniu społecznym: Jan XXIII, Paweł VI, Jan Paweł II. Por. J. Mazurek,

Rozwijając tę myśl, sędzia Trybunału Konstytucyjnego A. Wróbel w zdaniu odrębnym do wyroku TK z 7 października 2015 r. zauważył, że wolność sumienia oznacza w sferze wewnętrznej prawo do kształtowania własnego sumienia, a w sferze zewnętrznej prawo do reprezentowania własnych przekonań moralnych oraz prawo do wolnego od przymusu postępowania zgodnie z sumieniem przekonaniami moralnymi⁴⁸. Nie podzielił też poglądu Trybunału, wyrażonego w uzasadnieniu orzeczenia, o wyjątkowej „ponadpozytywnej” pozycji wolności sumienia wśród innych wolności konstytucyjnych, ani stanowiska, że „ustrojodawca polski zdecydowanie odszedł od koncepcji polegającej na przyznawaniu ochrony, gwarantowaniu czy tolerowaniu wolności sumienia” (...) „ponieważ jest ona wolnością ponad pozytywną związaną z samą naturą człowieka”. Zgłaszający zdanie odrębne A. Wróbel podkreślił, że art. 53 ust. 1 Konstytucji nie chroni każdego przekonania moralnego, lecz wyłącznie moralny zakaz lub moralny nakaz albo dozwoleństwo jako wewnętrzne i nieodparcie zobowiązujące do określonego w danych okolicznościach zachowania lub działania. Zauważył, że zwykła niechęć, uprzedzenie, awersja, resentyment, odraza, wstręt, pogarda, obrzydzenie, niesmak, nieżyczliwość, nieprzychylność czy antypatia w stosunku do pewnych zachowań nie są chronione przez art. 53 ust. 1 Konstytucji. Bardzo silnie zaakcentował, że zachowanie sprzeczne z sumieniem to nie jest zachowanie sprzeczne z jakimkolwiek przekonaniem moralnym, lecz tylko takie, które zagraża uformowanej przez sumienie tożsamości i integralności osoby. W tej sytuacji prawo do odmowy zachowania sprzecznego z sumieniem powinno być wewnętrznie limitowane nieodpartym charakterem przekonań moralnych, które zobowiązują konkretną osobę do określonego zachowania się. Zaznaczył także, że indywidualizacja przekonań moralnych na poziomie konstytucyjnym powoduje, że określona osoba może nie tylko wyznawać i prezentować swoje przekonania moralne, które nie są podzielane przez większość społeczeństwa,

---

Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka, Lublin 2001, s. 17 i n.; idem, *Pojęcie godności człowieka. Historia i miejsce w projektach Konstytucji III Rzeczypospolitej*, „Rocznik Nauk Prawnych KUL” 1996, t. VI, s. 34 i n.; idem, *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła (od papieża Leona XIII do papieża Jana Pawła II)*, Lublin 1991, s. 18; idem, *J. Maritain „Koncepcja praw człowieka”*, w: *Jacques Maritain prekursor soborowego humanizmu*, red. S. Kowalczyk, S. Balawajder, Lublin 1992, s. 165 i n.; E. Soto-Klass, *Starotestamentowe podstawy godności człowieka*, w: *Godność człowieka jako kategoria prawa (opracowania i materiały)*, red. K. Complak, Wrocław 2001, s. 55–64; J.W. Gałkowski, *Jan Paweł II o godności człowieka*, w: *Zagadnienie godności człowieka*, red. J. Czerkowski, Lublin 1994, s. 108; J. Maritain, *Osoba i społeczeństwo*, w: S. Kowalczyk, *Wprowadzenie do filozofii J. Maritaina*, Lublin 1992, s. 42–44. Drugie ze stanowisk zajmowała część filozofów greckich: Hezjod, Heraklit, stoicy (Cyceron), a także J. Kant. Por. M.J. Meyer, *Idea godności u Kanta a współczesna myśl polityczna*, w: *Godność człowieka jako kategoria...*, op. cit., s. 43–53; A. Łopatka, *Prawa człowieka refleksje wokół pojęcia*, w: *Teoria prawa, filozofia prawa, współczesne prawo i prawnictwo*, Toruń 1998, s. 148; idem, *Prawo natury a świadomość prawna*, w: *Powrót do prawa ponadustawowego*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 1999, s. 112; zob. także P. Kamela, *Koncepcja minimalna treści prawa natury H.L.A. Harta i jej oddziaływanie w Polsce*, w: *Powrót do prawa ponadustawowego*, red. M. Szyszkowska, s. 301–314.

⁴⁸ Zob. zdanie odrębne wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r., sygn. akt K 12/14 OTK – A 2015, nr 9, poz. 143, s. 1758–1765. W dalszej części zdania odrębnego wywiedziono, że Konstytucja nie gwarantuje *expressis verbis*, jako części składowej wolności sumienia, prawa do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, jak to czyni np. art. 10 ust. 2 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej.

przeciwstawiając dominującemu systemowi wartości moralnych własne poglądy i przekonania moralne.

Rozważania autora zdania odrębnego wydają się niezwykle istotne dla zasadniejszego wątku niniejszych rozważań. Mają bowiem charakter generalny i abstrakcyjny, podczas gdy uzasadnienie wyroku Trybunału Konstytucyjnego ten element w dużej mierze pomija, wywodząc, że w orzeczeniu „chodzi o zakres korzystania z klauzuli sumienia przez lekarzy, których status pozwala wyeliminować szereg wątpliwości i ograniczyć ryzyko subiektywizmu”⁴⁹.

Role, jaką w odniesieniu do zawodów lekarza i lekarza dentystry odgrywa przyznana im klauzula sumienia wynikająca z treści ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry⁵⁰, potwierdzona judykataми Trybunału Konstytucyjnego⁵¹ oraz niezwykle licznymi kompetentnymi, bardzo szczegółowymi i doskonale udokumentowanymi poglądami doktryny⁵², stała się powodem niekłamanej zazdrości innych środowisk

---

⁴⁹ Autorzy trzech pozostałych zdań odrębnych do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2015 r., S. Biernat, T. Liszcz, S. Wronkowska-Jaśkiewicz, także odnieśli się do eksponowanej w uzasadnieniu wyroku kwestii związania właśnie lekarzy klauzulą sumienia. Zarzucając jedynie, że nie zidentyfikował przy tej okazji wartości czy praw wskazanych w treści art. 31 ust. 3 Konstytucji, których realizacja mogłaby uzasadniać ograniczenie wolności sumienia (S. Biernat).

⁵⁰ Dz.U. z 2022 r., poz. 1731, por. *Ustawa o zawodzie lekarza i lekarza dentystry. Komentarz*, red. E. Zielińska, Warszawa 2022.

⁵¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2015 r., K12/14, OTK-A 2015, nr 9, poz. 143; zob. O. Nawrot, *Glosa do wyroku TK, z dnia 7 października 2015, K12/14, „Przegląd Sejmowy”* 2016, nr 4, s. 138–148; P. Szudejko, *Zakres klauzuli sumienia. Glosa do wyroku TK, z dnia 7 października 2015 r., K 12/14, „Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa”* 2016, nr 3, s. 107–115; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 stycznia 1991 r., U 8/90, OTK 1991, nr 1, poz. 8.

⁵² A. Zoll, *Klauzula sumienia*, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekt etyczny i prawny*, red. P. Stanisławski, J. Pawlikowski, M. Ordon, Lublin 2014, s. 77 i n.; L. Bosek, *Problem zakresowej niekonstytucyjności art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry*, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej...*, op. cit., s. 87–104; idem, *Klauzula sumienia – czy ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentystry jest zgodna z Konstytucją RP*, „*Medycyna Praktyczna*” 2014, nr 1, s. 104 i n.; idem, *Klauzula sumienia*, w: *Prawo wobec medycyny i biotechnologii. Zbiór orzeczeń z komentarzami*, red. M. Safjan, Warszawa 2011, s. 24 i n.; O. Nawrot, *Prawa człowieka, sprzeciw sumienia i państwo prawa*, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej...*, op. cit., s. 105–116; M. Nesterowicz, N. Karczewska-Kamińska, *Prawa pacjenta w kontekście odmowy udzielenia świadczeń medycznych przez lekarza lub szpital (w związku z klauzulą sumienia)*, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej...*, op. cit., s. 117–130U; A. Jakuszewicz, *Ujęcie wolności sumienia w świetle demokratyczno-funkcjonalnej teorii praw podstawowych*, „*Studia Prawnicze KUL*” 2014, nr 3 (59), s. 51–78, tam szerokie omówienie w literaturze niemieckiej; O. Raczyński, *Klauzula sumienia – gwarancja wolności sumienia przy wykonywaniu zawodu lekarza czy ograniczenie dostępu do świadczeń zdrowotnych?*, „*Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ*” 2017, nr 2, s. 173–188; M. Skwarzyński, *Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka*, „*Przegląd Sejmowy*” 2013, nr 6, s. 10 i n.; idem, *Korzystanie z klauzuli sumienia jako realizacja wolności wewnętrznej czyli zewnętrznej*, „*Opolskie Studia Administracyjno-Prawne*” 2015, t. 13, nr 4, s. 16; idem, *Sprzeciw w sumienia w adwokaturze*, w: *Standardy bezstronności światopoglądowej władz publicznych*, red. A. Mezglewski, A. Tunia, Lublin 2013, s. 201–220; O. Nawrot, *Sprzeciw sumienia a prawa człowieka i ich filozofia*, w: *Klauzula sumienia w państwie prawa*, red. O. Nawrot, Sopot 2015, s. 17–34 i n.; idem, *Sumienie lekarza a prawa człowieka w świetle standardów Rady Europy*, „*Medycyna Praktyczna*” 2014, nr 1, s. 111; idem, *Klauzula sumienia w zawodach prawniczych w świetle standardów Rady Europy*, „*Zeszyty Prawnicze Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu*” 2012, nr 3 (35), s. 11–22; A. Zoll, *Klauzula sumienia w medycynie – gwarancja czy ograniczenie wolności sumienia pracowników*, w: *Klauzula sumienia...*, op. cit.,

pracowniczych, w tym w pierwszej kolejności licznych zawodów medycznych. Wśród grup zawodowych podnoszących potrzebę możliwości odwołania się do zasady sprzeciwu sumienia wypada zwrócić uwagę na dziennikarzy. Nie ulega wątpliwości, że pełnią oni bardzo istotną rolę w życiu społecznym, a także, czemu nie da się zaprzeczyć, politycznym. Jest to rezultatem faktu, że właśnie oni, zbierając, wykorzystując i przekazując materiały prasowe, informują odbiorców o istotnych dla nich faktach i wydarzeniach. Komentując je, kształtują opinię publiczną, wywierając przemożny wpływ na percepcje wydarzeń i ich ocenę⁵³.

Obowiązujące prawo prasowe zdaje się przywiązywać istotną wagę do obowiązków dziennikarzy, nakazując im zachowywać szczególną staranność i rzetelność przy zbieraniu i wykorzystywaniu materiałów prasowych oraz polecając sprawdzanie zgodności z prawdą uzyskanych wiadomości⁵⁴. Nałożono na nich

---

s. 120 i n.; idem, *Charakter prawny klauzuli sumienia*, „Medycyna Praktyczna” 2014, nr 1, s. 102; W. Zalewski, *Klauzula sumienia w prawie karnym*, w: *Klauzula sumienia...*, op. cit., s. 61 i n.; K. Orzeszyna, *Klauzula sumienia jako gwarancja realizacji prawa do wolności sumienia*, „Medyczna Wokanda” 2017, nr 9, s. 17–29; M. Gałazka, *Odmowa przerywania ciąży a klauzula sumienia lekarza*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2013, nr 16, s. 23–42; B. Dobrowolska, *Sprzeciw sumienia w praktyce pielęgniarstwa i położnej. Analiza rozwiązań polskich i wybranych rozwiązań europejskich*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2013, nr 16, s. 249–266; M. Drozd, *Prawo farmaceuty do sprzeciwu sumienia w świetle obowiązujących regulacji prawnych*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2013, nr 16, s. 267–280; A. Szostek, *Sprzeciw sumienia a prawo naturalne*, „Teologia i Moralność” 2013, nr 2 (14), s. 7–8; I. Radlińska, M. Kolwicz, *Klauzula sumienia realizowana w prawie medycznych zawodów medycznych w kontekście realizacji Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Pomeranian Journal of Life Sciences” 2015, nr 61(4), s. 464 i n.; W. Brzozowski, *Prawo lekarza do sprzeciwu sumienia (po wyroku Trybunału Konstytucyjnego)*, „Państwo i Prawo” 2017, nr 7, s. 34; W. Bar, *Problematyka klauzuli sumienia w polityce i prawie meksykańskich Stanów Zjednoczonych*, „Teki Komisji Prawniczej OL PAN” 2012, s. 48–59; E. Ferenc-Szydełko, *Wolność sumienia jako dobro prawne*, w: *Historia testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, nuntia vetustatis. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Włodzimierzowi Kaczorowskiemu*, red. E. Kozerska, M. Maciejewski, P. Stec, Opole 2015, s. 671–689; Z. Cichoń, *Klauzula sumienia w różnych zawodach*, w: *Prawnik katolicki a wartość prawa*, Kraków 1999, s. 44–51.

⁵³ J. Sobczak, *Dziennikarstwo – zawód, misja czy powołanie?*, w: *Media i dziennikarstwo na przełomie stuleci. Wybrane zagadnienia*, red. W. Cisak, Poznań 2004, s. 7–30; idem, *Zawód dziennikarza w optyce Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Między idealistycznym a realistycznym paradygmatem wolności prasy*, w: *Status prawny dziennikarza*, red. W. Lis, Warszawa 2014, s. 61–98; J. Sobczak, K. Kakareko, *Zawód dziennikarza w obliczu zmian*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2017, nr 1 (237), s. 107–141.

⁵⁴ A. Wiśniewski, *Uwagi o zastosowaniu standardów strasburskich w sprawach dotyczących dóbr osobistych (na tle ostatnich orzeczeń ETPC w sprawach przeciwko Polsce)*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2018, t. XXXIX, s. 73–85; M. Nowikowska, J. Sieńczyło-Chlabicz, *Obowiązek szczególnej staranności w świetle ustawy prawo prasowe*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2009, nr 3, s. 21–32; B. Kordasiewicz, *Jednostka wobec środków masowego przekazu*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991, s. 37–39; P. Wasilewski, *Wolność prasowej wypowiedzi satyrycznej. Studium cywilistyczne na tle porównawczym*, Warszawa 2012, s. 221–238; B. Rodak, *Swoboda dziennikarskiej wypowiedzi. Prawo do ochrony dobrego imienia osoby oskarżonej w postępowaniu karnym. Glosa do wyroku ETPC z dnia 2 czerwca 2015 r.*, 54145/10, LEX/el. 2015; K. Pałka, *Odpowiedzialność prasy za naruszenie dóbr osobistych. Glosa do wyroku SN z dnia 29 marca 2012 r.*, I CSK 370/11, „Przegląd Sądowy” 2013, s. 125–132; J. Barta, R. Markiewicz, *Bezprawność naruszenia dobra osobistego wobec rozpowszechnienia w prasie nieprawdziwych informacji*, w: *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, red. L. Ogiegło, W. Popiołek, M. Szpunar, Kraków 2005, s. 796 i n.; J. Wierciński, *Niemajątkowa ochrona czci*, Warszawa 2002, s. 137 i n.; M. Krajewski, *Niezachowanie należytej staranności – problem bezprawności czy winy*, „Państwo i Prawo” 1997, z. 10, s. 38;

także powinność chronienia dóbr osobistych oraz interesów działających w dobrej wierze informatorów, a także dbałość o poprawność języka przy jednoczesnym unikaniu wulgaryzmów (art. 12 ust. 1 pkt. 1–3 pr.pr.)⁵⁵. Wskazano bardzo ogólnie, że zadaniem dziennikarza jest służba społeczeństwu i państwu, przy czym ma on obowiązek działania zgodnie z etyką zawodową i zasadami współżycia społecznego, w granicach określonych przepisami prawa (art. 10 ust. 1 pr.pr.)⁵⁶. Zdając sobie sprawę z wagi tych obowiązków, ustrojodawca w treści art. 14 Konstytucji zapewnił wolność prasy i innych środków społecznego przekazu, gwarantując jednocześnie w art. 54 ust. 1 Konstytucji każdemu wolność wyrażania swoich poglądów oraz pozyskiwania i rozpowszechniania informacji. Konstytucyjna wolność prasy, znajdująca potwierdzenie w licznych aktach międzynarodowych, zaowocowała licznymi analizami podejmowanymi w komentarzach, monografiach i artykułach⁵⁷. Rozważanie w tym miejscu tych treści stanowczo przekracza ramy podjętego opracowania.

Pierwotna treść art. 10 ust. 2 pr.pr. została zmieniona przez art. 1 pkt 3 Ustawy z dnia 27 października 2017 r.⁵⁸, zmieniającej ustawę z dniem 12 grudnia 2017 r.; zre-

---

T. Grzeszczak, *Obowiązek dziennikarskiego autosprostowania. Glosa do uchwały SN z dnia 18 lutego 2005 r., CZP 53/04*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2004, nr 3, s. 55 i n.; M. Nowikowska, *Kryterium działania w interesie społecznym jako okoliczność wyłączająca bezprawność naruszenia dóbr osobistych*, „Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa” 2010, nr 3–4, s. 93–101; W. Zalewski, *Wyłączenie bezprawności zniesławienia; argumentum relata refero czy kontratypt cytatu? Glosa do postanowienia SN z dnia 7 lutego 2007 r., III KK 243/06*, „Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa” 2008, nr 2, s. 129–138; R. Tymiec, *Pojęcie bezprawnego naruszenia dóbr osobistych – art. 24 § 1 k.c., art. 12 ust. 1 pkt 1 prawa prasowego. Glosa do wyroku SN z dnia 14 maja 2003, I CKN 463/01*, „Państwo i Prawo” 2004, nr 4, s. 120–124.

⁵⁵ M. Gołda-Sobczak, *Use of indecent words in a public place as a misdemeanour*, „Ius Novum” 2019, nr 13 (4), s. 58–72; eadem, *Odpowiedzialność karna za zniewagę. Uwarunkowania językowe*, w: *Język i prawo*, red. A. Jakuszczyk, Bydgoszcz 2018, s. 125–142; wyrok Sądu Okręgowego w Warszawie z dnia 22 sierpnia 2018 r., X Ka 721/18, LEX nr 2566284.

⁵⁶ M. Wójcicki, *Pozaprawne podstawy odpowiedzialności dziennikarskiej*, „Palestra” 2013, nr 3–4, s. 27–33; K. Kruk, *Dziennikarz jako zawód zaufania publicznego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2017, vol. LXIV, nr 2, s. 131–146; A. Raczkowska, *Kształtowanie się dziennikarskiej etyki normatywnej w Polsce*, Warszawa 2019, *passim*. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 13 stycznia 2009 r., VI ACA 908/08, LEX nr 1641217; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 21 lipca 2017 r., I CSK 375/16, Legalis 1651437; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 4 kwietnia 2017 r., I CSK 245/16, Legalis 1657003; wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 20 stycznia 2017 r., I ACA 2139/15, Legalis 1657694; wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 10 maja 2016 r., I ACA 1076/15, Legalis 147014; wyrok Sądu Apelacyjnego w Białymostku z dnia 6 listopada 2016 r., I ACA 562/15, Legalis 1360655.

⁵⁷ J. Sobczak, *Wolność myśli, wypowiedzi, słowa, przekazywania i otrzymywania informacji w projektach konstytucji zgłaszanych dobie prac ustrojodawczych w latach 1993–1997*, w: *W kręgu mediów i polityki*, red. D. Piontek, Warszawa 2003, s. 177–190; idem, *Wolność środków społecznego przekazu czy wolność ekspresji w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości w Strasburgu*, w: *Kulturowe instrumentarium wolności. Etyka i prawo*, red. R. Paradowski, Poznań 2005, s. 163–208; idem, *Wolność słowa w myśl litery prawa i w praktyce prasy lokalnej (polski zaścianek środków społecznego przekazu w globalnej wiosce wobec wyzwań europejskich systemów prawnych)*, w: *Media lokalne a demokracja lokalna*, red. J. Chłopecki, R. Polak, Rzeszów 2005, s. 59–90; idem, *Wolność prasy. Złudzenia – oczekiwania – rzeczywistość*, w: *Media w Polsce. Pierwsza władza IV RP?*, red. M. Sokołowski, Warszawa 2007, s. 303–334; idem, *Czy wolność słowa i wolność prasy są rzeczywiście potrzebne społeczeństwu i państwu?*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” 2018, R. LXXX, z. 1, s. 133–150.

⁵⁸ Dz.U. z 2017 r., poz. 2173.

zygnowano z odwołania się w tekście przepisu do klauzuli sumienia lub sprzeciwu sumienia. W myśl obecnie obowiązującego tekstu dziennikarz ma prawo odmówić wykonania polecenia służbowego, jeżeli oczekuje się od niego publikacji, która łamie zasady rzetelności, obiektywizmu i staranności zawodowej, o której mowa w art. 12 pr.pr. Rodzi to jednak pytanie o to, czy polecenie służbowe może odnosić się do dziennikarzy współpracujących z redakcją na podstawie umowy zlecenia lub umowy o dzieło albo w ramach współpracy podmiotów gospodarczych, zatrudnionych na podstawie umowy o pracę. Część doktryny stoi na stanowisku, że art. 10 ust. 2 pr.pr., poprzez treść art. 12 ust. 2 i 3 pr.pr., odnosi się także do osób wykonujących zawód w ramach niepracowniczych form zatrudnienia⁵⁹.

Powołanie się przez dziennikarza na treść art. 10 ust. 2 pr.pr. chroni dziennikarza przed możliwością utraty pracy. Odwołanie się do dyspozycji art. 10 ust. 2 pr.pr. przy odmowie wykonania polecenia lub wyrażenia zgody na modyfikację materiału prasowego nie stanowi, oczywiście, naruszenia obowiązków pracowniczych. W doktrynie podkreśla się jednak, że nie oznacza to, iż pracodawca lub osoby działające w jego imieniu muszą uznać takie zachowanie za uprawnione. Pracodawca może pozostawać w przekonaniu, że wydane przez niego polecenie nie kolidowało z wymaganiami obiektywizmu, staranności i rzetelności dziennikarskiej i nie dawało powodów dla odmowy wyrażenia zgody na zmiany w materiale prasowym.

Rezygnacja w treści art. 10 ust. 2 pr.pr. z odwołania się do „klauzuli sumienia” bądź „sprzeciwu sumienia” jest zabiegiem słusznym, gdyż przecina ewentualne spory o zakres przedmiotowy tych określeń. Nie prowokuje także przedstawicieli innych zawodów do zgłaszania roszczeń o przyznanie im podobnych uprawnień. Tekst art. 10 ust. 2 KPP wyraźnie nie jest w sposób dostatecznie znany przedstawicielom korporacji zawodowych i poszczególnych przedstawicieli różnych zawodów, którzy nie zdają sobie chyba sprawy, że daje on im prawo do odmowy działań sprzecznych z ich sumieniem. Ustawodawca w regulacji art. 10 ust. 2 pr.pr., nie dotykając kwestii sumienia, odniósł przyznaną dziennikarzom możliwość odmowy wykonania polecenia służbowego do treści ciążących na nich obowiązków, wyrażonych w art. 12 ust. 1 pr.pr. Zakres tych obowiązków nie ulega w gruncie rzeczy wątpliwości, był wielokrotnie wyjaśniany w doktrynie i stał się przedmiotem licznych judykatów Sądu Najwyższego oraz sądów powszechnych. Położono przy tym nacisk na zasady rzetelności, obiektywizmu i staranności zawodowej, co wydaje się całkowicie zgodne z obowiązującym obecnie paradygmatem odpowiedzialnego dziennikarstwa. Jak się okazuje, obecny przepis art. 10 ust. 2 pr.pr. nie jest przywoływany w toku sądowych sporów i nie został, jak dotąd, zauważony przez orzecznictwo. Nad zmianą w tym zakresie prawa prasowego przeszła całkowicie do porządku doktryna, odnotowując co najwyżej jej zaistnienie bez prowadzenia głębszej analizy. Przyznane dziennikarzowi prawo odmowy wykonania polecenia służbowego wydaje się bliższe konstrukcji sprzeciwu sumienia niż klauzuli sumienia.

---

⁵⁹ A. Raczkowska, M. Raczkowski, *Klauzula sumienia w zatrudnieniu dziennikarza*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2021, nr 6, s. 15–23.

BIBLIOGRAFIA

Glosy

- Grzeszczak T., *Obowiązek dziennikarskiego autosprostowania. Glosa do uchwały SN z dnia 18 lutego 2005 r.*, CZP 53/04, „Przegląd Prawa Handlowego” 2004, nr 3.
- Nawrot O., *Glosa do wyroku TK, z dnia 7 października 2015, K12/14*, „Przegląd Sejmowy” 2016, nr 4.
- Pałka K., *Odpowiedzialność prasy za naruszenie dóbr osobistych. Glosa do wyroku SN z dnia 29 marca 2012 r.*, I CSK 370/11, „Przegląd Sądowy” 2013.
- Rodak B., *Swoboda dziennikarskiej wypowiedzi. Prawo do ochrony dobrego imienia osoby oskarżonej w postępowaniu karnym. Glosa do wyroku ETPC z dnia 2 czerwca 2015 r.*, 54145/10, LEX/el. 2015.
- Sobczyk A., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 19 marca 1998 r.*, I PKN 570/97, OSP 1999, z. 7–8, poz. 131.
- Szudejko P., *Zakres klauzuli sumienia, Glosa do wyroku TK z dnia 7 października 2015 r.*, K 12/14, „Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa” 2016, nr 3.
- Tymiec R., *Pojęcie bezprawnego naruszenia dóbr osobistych – art. 24 § 1 k.c., art. 12 ust. 1 pkt 1 prawa prasowego. Glosa do wyroku SN z dnia 14 maja 2003 r.*, I CKN 463/01, „Państwo i Prawo” 2004, nr 4.
- Zalewski W., *Wyłączenie bezprawności zniesławienia; argumentum relata refero czy kontratyp cytatu? Glosa do postanowienia SN z dnia 7 lutego 2007 r.*, III KK 243/06, „Gdańskie studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa” 2008, nr 2.

Materiały

- Habel A., *System prasowy Francji (1994–2001)*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem J. Sobczaka, Poznań 2002 (UAM, Wydział Nauk Społecznych, 16 grudnia 2002).

Literatura

- Auvert P., *Les journalistes. Statu. Responsabilites*, Paryż 1994.
- Bagińska A., *Obowiązek udzielenia pomocy lekarskiej oraz prawnie dopuszczalne możliwości od jego odstąpienia*, w: *Lege artis: problemy prawa medycznego*, red. J. Haberkowicz, R.D. Kocylowski, B. Pawelczyk, Poznań 2008.
- Banaś H., *Sprzeciw sumienia w orzecznictwie ETPCz. Problematyka odmowy podjęcia służby wojskowej*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2015, vol. 4 (2).
- Bar W., *Problematyka klauzuli sumienia w polityce i prawie meksykańskich Stanów Zjednoczonych*, „Teki Komisji Prawniczej OL PAN” 2012.
- Barta J., Markiewicz R., *Bezprawność naruszenia dobra osobistego wobec rozpowszechnienia w prasie nieprawdziwych informacji*, w: *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, red. L. Ogiegiło, W. Popiołek, M. Szpunar, Kraków 2005.
- Bosek L., *Klauzula sumienia – czy ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentyisty jest zgodna z Konstytucją RP*, „Medycyna Praktyczna” 2014, nr 1.
- Bosek L., *Klauzula sumienia*, w: *Prawo wobec medycyny i biotechnologii. Zbiór orzeczeń z komentarzami*, red. M. Safjan, Warszawa 2011.
- Bosek L., *Problem zakresowej niekonstytucyjności art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentyisty*, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekt etyczny i prawny*, red. P. Stanisławski, J. Pawlikowski, M. Ordon, Lublin 2014.
- Brzozowski W., *Prawo lekarza do sprzeciwu sumienia (po wyroku Trybunału Konstytucyjnego)*, „Państwo i Prawo” 2017, nr 7.
- Capseta J., *La clausula de Conciencia periodistica*, Madryt 1998.

- Chudzińska M., Grzanka-Tykwińska A., Sygit B., *Lekarskie prawo do sprzeciwu sumienia a odpowiedzialność prawna*, „Studia Prawnicze KUL” 2014, nr 4 (60).
- Cichoń Z., *Klauzula sumienia w różnych zawodach*, w: *Prawnik katolicki a wartość prawa*, Kraków 1999.
- Czochara A., *Mechanizmy wolności sumienia i wyznania w państwach Europy Zachodniej*, w: *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, red. A. Czochara, B. Górowska, M. Nadolski, J. Osuchowski, Warszawa 1996.
- Derieux E., *Droit de la Communication*, Paryż 1999.
- Escobar de la Serena L., *La clausula de conciencia*, Madryt 1997.
- Falski J., *Sprzeciw sumienia w orzecznictwie EPTC (na podstawie wyroku Wielkiej Izby z 7 lipca 2011 w sprawie Bayatyan v. Armenii)*, „Przegląd Sejmowy” 2016, nr 3 (134).
- Ferenc-Szydełko E., *Wolność sumienia jako dobro prawne*, w: *Historia testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, nuntia vetustatis. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Włodzimierzowi Kaczorowskiemu*, red. E. Kozerska, M. Maciejewski, P. Stec, Opole 2015.
- Gałkowski J.W., *Jan Paweł II o godności człowieka*, w: *Zagadnienie godności człowieka*, red. J. Czarkawski, Lublin 1994.
- Gołda-Sobczak M., *Odpowiedzialność karna za zniewagę. Uwarunkowania językowe*, w: *Język i prawo*, red. A. Jakuszewicz, Bydgoszcz 2018.
- Gołda-Sobczak M., *Use of indecent words in a public place as a misdemeanour*, „Ius Novum” 2019, nr 13 (4).
- Gołda-Sobczak M., *Wolność sumienia i wyznania, jej gwarancje w systemie prawnym Rady Europy oraz orzecznictwie europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, „Ius Novum” 2008, nr 3.
- Gołda-Sobczak M., Sobczak W., *Wolność sumienia i wyznania w świetle najnowszych orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2009, nr 1–2.
- Habel A., *Żurnalista z cenzurą*, „Forum Dziennikarzy” 2004, nr 3.
- Hucal B., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2012.
- Howiecki M., *Pilnowanie strażników. Etyka dziennikarska w praktyce*, Warszawa 2012.
- Jakuszewicz A., *Ujęcie wolności sumienia w świetle demokratyczno-funkcjonalnej teorii praw podstawowych*, „Studia Prawnicze KUL” 2014, nr 3 (59).
- Janyga W., *Przestępstwo obrazy uczuć religijnych w polskim prawie karnym w świetle współczesnego pojmowania wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2010.
- Kamela P., *Koncepcja minimalna treści prawa natury H.L.A. Harta i jej oddziaływanie w Polsce*, w: *Powrót do prawa ponadustawowego*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 1999.
- Kamiński I.C., w: *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, red. A. Wróbel, Warszawa 2020.
- Kłaczyńska K., *Dyskryminacja religijna a prawo-karna ochrona sumienia i wyznania*, Wrocław 2005.
- Kononiuk T., *Etyczne dziennikarstwo. Ewolucja deontyczna zawodu*, Warszawa 2015.
- Kononiuk T., *Klauzula sumienia w zawodzie dziennikarza*, w: *Między Clio a Themis. Księga dedykowana prof. Jackowi Sobczakowi*, red. J.W. Adamowski, T. Wallas, K. Kakareko, Warszawa 2016.
- Kononiuk T., *Profesjonalizacja w dziennikarstwie. Między modernizmem a ponowoczesnością*, Warszawa 2015.
- Kordasiewicz B., *Jednostka wobec środków masowego przekazu*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991.
- Kosmus B., Kuczyński G., *Prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa 2013.
- Krajewski M., *Niezachowanie należytej staranności – problem bezprawności czy winy*, „Państwo i Prawo” 1997, z. 10.

- Kruk K., *Dziennikarz jako zawód zaufania publicznego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2017, vol. LXIV, nr 2.
- Krukowski J., *Konstytucyjna ochrona sumienia i religii*, w: *Sześć lat konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, Warszawa 2003.
- Kuczyński G., Stelina J., *Zakres kolizji podstawowych obowiązków dziennikarza na gruncie art. 10 ustawy prawo prasowe*, w: *Między Clio a Themis. Księga dedykowana prof. Jackowi Sobczakowi*, red. J.W. Adamowski, T. Wallas, K. Kakareko, Warszawa 2016.
- Leder W., *Sumienie sędziego. Czy sędziom powinna przysługiwać możliwość powołania się na klauzulę sumienia?*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne” 2018, nr 2 (21).
- Leszczyński P.A., *Wolność sumienia*, w: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, red. A. Mezglewski, Warszawa 2014.
- Lubowicka G., *Sumienie jako poświadczenie. Idea podmiotowości w filozofii Paula Ricoeura*, Wrocław 2000.
- Łętowska E., *Tylnymi drzwiami ku uniwersalnej klauzuli sumienia? (Uwagi na marginesie „sprawy drukarza” przez TK)*, „Państwo i Prawo” 2022, nr 2.
- Łopatka A., *Prawa człowieka refleksje wokół pojęcia*, w: *Teoria prawa, filozofia prawa, współczesne prawo i prawoznawstwo*, Toruń 1998.
- Łopatka A., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii*, Warszawa 1995.
- Łopatka A., *Prawo natury a świadomość prawna*, w: *Powrót do prawa ponadustawowego*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 1999.
- Maritain J., *Osoba i społeczeństwo*, w: S. Kowalczyk, *Wprowadzenie do filozofii J. Maritaina*, Lublin 1992.
- Mazurek J., *Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka*, Lublin 2001.
- Mazurek J., *Pojęcie godności człowieka. Historia i miejsce w projektach Konstytucji III Rzeczypospolitej*, „Rocznik Nauk Prawnych KUL” 1996, t. VI.
- Mazurek J., *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła (od papieża Leona XIII do papieża Jana Pawła II)*, Lublin 1991.
- Mazurek J., J. Maritain, *„Koncepcja praw człowieka”*, w: Jacques Maritain prekursor soborowego humanizmu, red. S. Kowalczyk, S. Balawajder, Lublin 1992.
- Meyer M.J., *Idea godności u Kanta a współczesna myśl polityczna*, w: *Godność człowieka jako kategoria prawa (Opracowania i materiały)*, red. K. Complak, Wrocław 2001.
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (Osobistych) i Politycznych*, red. R. Wieruszewski, Warszawa 2012.
- Mika I.B., w: *Prawo mediów*, red. J. Barta, R. Markiewicz, A. Matlak, Warszawa 2008.
- Młynarska-Sobaczewska A., *Wolność informacji w prasie*, Toruń 2003.
- Molina M., *Empresas de Comunicacion y „Clausula de conciencia” de los periodistas*, Granada 2000.
- Nawrot O., *Klauzula sumienia w zawodach prawniczych w świetle standardów Rady Europy*, „Zeszyty Prawnicze Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2012, nr 3 (35).
- Nawrot O., *Prawa człowieka, sprzeciw sumienia i państwo prawa*, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekt etyczny i prawny*, red. P. Stanisz, J. Pawlikowski, M. Ordon, Lublin 2014.
- Nawrot O., *Sprzeciw sumienia a prawa człowieka*, w: *Klauzula sumienia w państwie prawa*, red. O. Nawrot, Sopot 2015.
- Nawrot O., *Sprzeciw sumienia a prawa człowieka i ich filozofia*, w: *Klauzula sumienia w państwie prawa*, red. O. Nawrot, Sopot 2015.
- Nawrot O., *Sumienie lekarza a prawa człowieka w świetle standardów Rady Europy*, „Medycyna Praktyczna” 2014, nr 1.
- Nesterowicz M., Karczevska-Kamińska N., *Prawa pacjenta w kontekście odmowy udzielenia świadczeń medycznych przez lekarza lub szpital (w związku z klauzulą sumienia)*, w: *Sprzeciw sumienia*

- w praktyce medycznej – aspekt etyczny i prawny, red. P. Stanisławski, J. Pawlikowski, M. Ordon, Lublin 2014.
- Nowikowska M., Kryterium działania w interesie społecznym jako okoliczność wyłączająca bezprawność naruszenia dóbr osobistych, „Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa” 2010, nr 3–4.
- Nowikowska M., Sieńczyło-Chlabicz J., Obowiązek szczególnej staranności w świetle ustawy prawo prasowe, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2009, nr 3.
- Nowińska E., Wolność wypowiedzi prasowej, Warszawa 2007.
- Orzeszyna K., Klauzula sumienia jako gwarancja realizacji prawa do wolności sumienia, „Medyczna Wokanda” 2017, nr 9.
- Osuchowski J., Prawnoteoretyczne problemy wolności, sumienia i wyznania, w: Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych, Warszawa 1996.
- Pawlikowski J., Prawo do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej. Rezolucja nr 1763 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z 7 października 2010 r., „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2011, t. 14.
- Piechowiak M., Wolność religijna i dyskryminacja religijna – uwagi w kontekście rezolucji Parlamentu Europejskiego z 20 stycznia 2011 r., w: Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających, red. S. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012.
- Pietrzak M., Wolność sumienia i wyznania w RP. Regulacje prawne i praktyka, w: M. Pietrzak, Demokratyczne świeckie państwo prawa, Warszawa 1999.
- Prawa człowieka, red. M. Grzymkowska, Kraków 2005.
- Prawne granice wolności sumienia i wyznania, red. L. Kondratiewa-Bryzik, R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, Warszawa 2001.
- Pyclik K., Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (zakożenia filozoficzno-prawne), w: Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002.
- Raczkowska A., Kształtowanie się dziennikarskiej etyki normatywnej w Polsce, Warszawa 2019.
- Raczkowska A., Raczkowski M., Klauzula sumienia w zatrudnieniu dziennikarza, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2021, nr 6.
- Raczyński O., Klauzula sumienia – gwarancja wolności sumienia przy wykonywaniu zawodu lekarza, czy ograniczenie dostępu do świadczeń zdrowotnych?, „Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ” 2017, nr 2.
- Radlińska I., Kolwitz M., Klauzula sumienia realizowana w prawie medycznych zawodów medycznych w kontekście realizacji Europejskiej konwencji praw człowieka, „Pomeranian Journal of Life Sciences” 2015, nr 61 (4).
- Schwiorskott-Matheson E., Wolność sumienia i wyznania w wybranych państwach demokratycznych, Regensburg 2012.
- Serafin M., Klauzula sumienia w pracy dziennikarskiej, w: Klauzula sumienia. Regulacje prawne vs rzeczywistość, red. R. Piestrak, S. Psonka, M. Szast, Stalowa Wola 2015.
- Segales J., La clausula do conciencia del profesional de la información, Valencia 2000.
- Skwarzyński M., Korzystanie z klauzuli sumienia jako realizacja wolności wewnętrznej czyli zewnętrznej, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 2015, t. 13, nr 4.
- Skwarzyński M., Sprzeciw w sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka, „Przegląd Sejmowy” 2013, nr 6 (119).
- Skwarzyński M., Sprzeciw w sumienia w adwokaturze, w: Standardy bezstronności światopoglądowej władz publicznych, red. A. Mezglewski, A. Tunia, Lublin 2013.
- Sobczak J., Czy wolność słowa i wolność prasy są rzeczywiście potrzebne społeczeństwu i państwu?, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” 2018, R. LXXX, z. 1.
- Sobczak J., Dziennikarstwo – zawód, misja czy powołanie?, w: Media i dziennikarstwo na przelocie stuleci. Wybrane zagadnienia, red. W. Cisak, Poznań 2004.

- Sobczak J., *Europejski ład komunikacyjny w procesie globalizacji*, w: *Europejska myśl polityczna wobec globalizacji. Tradycja i wyzwania współczesności*, red. J. Sobczak, R. Bäcker, Łódź 2005.
- Sobczak J., *Prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa 2008.
- Sobczak J., *Ustawa prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa 1999.
- Sobczak J., *Wolność myśli, wypowiedzi, słowa, przekazywania i otrzymywania informacji w projektach konstytucji zgłaszanych dobie prac ustrojodawczych w latach 1993–1997*, w: *W kręgu mediów i polityki*, red. D. Piontek, Warszawa 2003.
- Sobczak J., *Wolność prasy. Złudzenia – oczekiwania – rzeczywistość*, w: *Media w Polsce. Pierwsza władza IV RP?*, red. M. Sokołowski, Warszawa 2007.
- Sobczak J., *Wolność środków społecznego przekazu czy wolność ekspresji w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości w Strasburgu*, w: *Kulturowe instrumentarium wolności. Etyka i prawo*, red. R. Paradowski, Poznań 2005.
- Sobczak J., *Wolność słowa w myśl litery prawa i w praktyce prasy lokalnej (polski zaścianek środków społecznego przekazu w globalnej wiosce wobec wyzwań europejskich systemów prawnych)*, w: *Media lokalne a demokracja lokalna*, red. J. Chłopecki, R. Polak, Rzeszów 2005.
- Sobczak J., *Zawód dziennikarza w optyce Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Między idealistycznym a realistycznym paradygmatem wolności prasy*, w: *Status prawny dziennikarza*, red. W. Lis, Warszawa 2014.
- Sobczak J., Kakareko K., *Zawód dziennikarzy w obliczu zmian*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2017, nr 1 (237).
- Sobczak J., Sobczak W., *Wolność sumienia i wyznania. Prawo człowieka czy iluzja*, w: *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Obszary analizy skuteczności europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, Toruń 2012.
- Sobczak W., *Wolność myśli, sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego*, Toruń 2013.
- Sobczyk P., *Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997*, „Prawo Kanoniczne” 2001, nr 3–4.
- Soto-Klass E., *Starotestamentowe podstawy godności człowieka*, w: *Godność człowieka jako kategoria prawa (Opracowania i materiały)*, red. K. Complak, Wrocław 2001.
- Szast M., *Znaczenie sumienia we współczesnym dyskursie metodologicznym nauk społecznych*, w: *Klauzula sumienia. Regulacje prawne vs. Rzeczywistość*, red. R. Piestrak, S. Psonka, M. Szast, Stalowa Wola 2015.
- Szostek A., *Sprzeciw sumienia a prawo naturalne*, „Teologia i Moralność” 2013, nr 2 (14).
- Urbaniak M., *Klauzula sumienia wobec nowych procedur medycznych we włoskim systemie prawnym*, Toruń 2016.
- Ustawa o zawodzie lekarza i lekarza dentyści. Komentarz*, red. E. Zielińska, Warszawa 2022.
- Valadier P., *Pochwała sumienia*, Warszawa 1997.
- Warchalowski K., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004.
- Wasilewski P., *Wolność prasowej wypowiedzi satyrycznej. Studium cywilistyczne na tle porównawczym*, Warszawa 2012.
- Wierciński J., *Niemajątkowa ochrona czci*, Warszawa 2002.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Wolność sumienia i religii*, „Studia Prawnicze” 2001, z. 1 (147).
- Wiśniewski A., *Uwagi o zastosowaniu standardów Strasburskich w sprawach dotyczących dóbr osobistych (na tle ostatnich orzeczeń ETPC w sprawach przeciwko Polsce)*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2018, t. XXXIX.
- Wiśniewski L., *Wolność sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i w prawie polskim*, „Państwo i Prawo” 1992, nr 4.
- Wójcicki W., *Pozaprawne podstawy odpowiedzialności dziennikarskiej*, „Palestra” 2013, nr 3–4.
- Zajadło J., *Sumienie sędziego*, „Edukacja Prawnicza” 2017/2018, nr 1 (169).

- Zalewski W., *Klauzula sumienia w prawie karnym*, w: *Klauzula sumienia w państwie prawa*, red. O. Nawrot, Sopot 2015.
- Zoll A., *Charakter prawny klauzuli sumienia*, „*Medycyna Praktyczna*” 2014, nr 1.
- Zoll A., *Klauzula sumienia*, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekt etyczny i prawny*, red. P. Stanisławski, J. Pawlikowski, M. Ordon, Lublin 2014.
- Zoll A., *Klauzula sumienia w medycynie – gwarancja czy ograniczenie wolności sumienia pracowników*, w: *Klauzula sumienia w państwie prawa*, red. O. Nawrot, Sopot 2015.

Cytuj jako:

Sobczak J., Gołda-Sobczak M., *Nowelizacja praw i obowiązków dziennikarza w ustawie prawo prasowe w perspektywie klauzuli sumienia*, „*Ius Novum*” 2023 (17) nr 3, s. 103–125. DOI: 10.26399/iusnovum.v17.3.2023.24/j.sobczak/m.golda-sobczak